

ԺՈՐԺԵՏԱ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ

ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԱՐՔԱԳԾԱՅԻՆ ԻՐԱՅՄԱՆ ԿԱՌՈՒՅԱԿԱՐԳՈՒՄ. ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ԵՎ ՁԵՎԱԽԵՂՈՒՄՆԵՐ

Հոդվածում իրավագիտակցությունը դիտարկվում է որպես իրավական մշակույթի վարքագծային իրացման միջնորդական կառուցակարգ: Առաջարկվում է հնգաբաղադրիչ մոդել՝ տեղեկացվածություն, իմաստային ըմբռնում, արժեքային վերաբերմունք, իրավական ինքնարդյունավետություն և գործողության պատրաստականություն: Բացահայտվում են սոցիալականացման հաստատության աղբյուրները և իրավական նիհիլիզմի, իդեալիզմի ու ցինիզմի տարբեր պատճառները:

Հիմնաբառեր- իրավագիտակցություն, իրավական մշակույթ, իրավական սոցիալականացում, իրավական ինքնարդյունավետություն, ընթացակարգային արդարություն, իրավական նիհիլիզմ, իրավական կրթություն, մասնագիտական գիտակցություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավական համակարգի արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն նորմերի որակով և հարկադրանքի առկայությամբ, այլև այն եղանակով, որով իրավունքը ճանաչվում, մեկնաբանվում, գնահատվում և վերածվում է վարքագծային որոշման: Իրավագիտակցության ուսումնասիրության հիմնական բարդությունն այն է, որ իրավունքի մասին տեղեկացվածությունը, իրավական արժեքների ընդունումը և փաստացի գործողությունը նույն երևույթը չեն: Անձը կարող է իմանալ իր իրավունքը, դրական գնահատել այն և, այդուհանդերձ, չօգտվել պաշտպանության միջոցից՝ ընթացակարգային բարդության, ծախսերի, ինստիտուցիոնալ անվստահության կամ սեփական կարողության նկատմամբ կասկածի պատճառով: Այս խզումը տեսականորեն կարևոր է, քանի որ իրավական կրթության, իրավական սոցիալականացման և իրավակարգի կայունության խնդիրները չեն կարող լուծվել միայն տեղեկատվության տարածման միջոցով:

Հոդվածի նպատակն է իրավագիտակցությունը ներկայացնել որպես իրավական մշակույթի վարքագծային իրացման միջնորդական կառուցակարգ և առաջարկել դրա հնգաբաղադրիչ մոդելը՝ տեղեկացվածություն, իմաստային ըմբռնում, արժեքային վերաբերմունք, իրավական ինքնարդյունավետություն և գործողության պատրաստականություն: Գիտական նորույթը դրսևորվում է հատկապես իրավական ինքնարդյունավետության՝ որպես գիտելիքի և գործողության միջև ինքնուրույն օղակի առանձնացմամբ, ինչպես նաև իրավական սոցիալականացման պաշտոնական և «թաքնված» հաստատության աղբյուրների ու իրավագիտակ-

ցության ձևախեղումների անհատական, խմբային և համակարգային պատճառների տարանջատմամբ: Սկզբում ներկայացվում է հետազոտության մեթոդաբանությունը, ապա արդյունքների և քննարկման շրջանակում քննվում են իրավագիտակցության կառուցվածքը, սոցիալականացումը, ձևախեղումները և դրանց հաղթահարման իրավաբաղադրական հետևությունները, իսկ վերջում ամփոփվում են հիմնական եզրահանգումներն ու հետագա հետազոտության ուղղությունները:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետազոտությունը տեսաիրավական բնույթի է և չի հիմնվում հեղինակի կողմից իրականացված ներկայացուցչական հարցման կամ վիճակագրական մոդ տվյալների վրա: Աղբյուրային հիմքը կազմել են իրավագիտակցության ու իրավական մշակույթի դասական և ժամանակակից իրավագիտական աշխատությունները, իրավական վարքագծի ու ընթացակարգային արդարության վերաբերյալ միջգիտակարգային հետազոտությունները, հայկական իրավագիտական հրապարակումները, ինչպես նաև իրավունքի գերակայության միջազգային չափանիշները: Կիրառվել են իրավագիտական-վերլուծական, համակարգային-կառուցվածքային, գործառութային, համեմատական և հասկացութային վերակառուցման եղանակները:

Իրավագիտական-վերլուծական եղանակով համադրվել են իրավագիտակցության սահմանումները և դրա գաղափարախոսական ու հոգեբանական շերտերի վերաբերյալ մոտեցումները: Համակարգային-կառուցվածքային եղանակով տարանջատվել են իրավագիտակցության հինգ բաղադ-

րիչները և դրանց փոխադարձ կապերը, իսկ գործառնության վերլուծությամբ գնահատվել է դրանց դերը իրավական տեղեկատվությունը վարքագծային որոշման վերաժելու գործընթացում: Համեմատական մոտեցումը կիրառվել է իրավագիտական տեսությունները ընթացակարգային արդարության, ինքնարդյունավետության և գործողության մտադրության վերաբերյալ ընդհանուր սոցիալ-հոգեբանական մոդելների հետ համադրելու համար՝ չնույնացնելով իրավագիտակցությունը հոգեբանական երևույթի հետ: Ստացված մոդելը հայեցակարգային է և հետագա փուլում ենթակա է փորձառական ստուգման՝ առանձին սոցիալական և մասնագիտական խմբերի տվյալներով:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐ ԵՎ ԶՆՆԱՐԿՈՒՄ

1. Իրավագիտակցության հնգաբաղադրիչ կառուցվածքը և վարքագծային միջնորդությունը

Իրավագիտակցության գիտական ուսումնասիրությունը հաճախ տուժում է նույն պարզեցումից, ինչ իրավական մշակույթի տեսությունը՝ այն նույնացվում է իրավունքի մասին գիտելիքի կամ օրենքի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի հետ: Այդ երկու տարրերն անհրաժեշտ են, բայց չեն բացատրում, թե ինչու նույն չափով տեղեկացված անձինք տարբեր իրավիճակներում տարբեր կերպ են պաշտպանում իրենց իրավունքները, ենթարկվում իրավական պահանջին կամ դիմում ոչ պաշտոնական լուծումների: Իրավագիտակցությունը իրավական մշակույթի վարքագծային իրացման հանգույց համարելը պահանջում է ուսումնասիրել ոչ միայն այն, թե անձն ինչ գիտի և ինչ է գնահատում, այլ նաև ինչ կարող է անել և ինչ գործողություն է իրատեսական իսկապես տվյալ հաստատության միջավայրում:

Այդ նպատակով իրավագիտակցության կառուցվածքում նպատակահարմար է առանձնացնել հինգ փոխկապված բաղադրիչ՝ տեղեկացվածություն, իմաստային ըմբռնում, արժեքային վերաբերմունք, իրավական ինքնարդյունավետություն և գործողության պատրաստականություն: Տեղեկացվածությունը պատասխանում է՝ անձը գիտի՞ նորմի կամ պաշտպանության միջոցի գոյության մասին, ըմբռնումը՝ հասկանում է արդյոք դրա նշանակությունը սեփական իրավիճակի համար, արժեքային վերաբերմունքը՝ ընդունում կամ մերժում է արդյոք պահանջի իրավական ու բարոյական հիմնավորումը, ինքնարդյունավետությունը՝ հավատում է արդյոք, որ կարող է արդյունավետ օգտագործել իրավական միջոցը, իսկ գործողության պատրաստականությունը ցույց է տալիս՝ այդ պահին վերաժվում է արդյոք վարքագծային որոշման²:

Իրավական ինքնարդյունավետության առանձնացումը հատկապես կարևոր է, որովհետև

այն բացատրում է գիտելիքի և վարքագծի միջև հաճախ հանդիպող խզումը: Քաղաքացին կարող է ճիշտ իմանալ իր իրավունքը, բայց չդիմել դրա պաշտպանության, եթե չի կարող որոշել իրավասու մարմինը, չի վստահում ընթացակարգի անկողմնակալությանը, չի պատկերացում ապացույցների պահանջը կամ ակնկալվող ծախսը համարում է անհամաչափ: Այդ դեպքում լրացուցիչ տեղեկատվությունը ինքնին չի լուծում խնդիրը. անհրաժեշտ է պարզեցնել ընթացակարգը, ապահովել ուղղորդում և իրավաբանական օգնություն, իսկ որոշումների պատճառաբանությամբ ձևավորել այն համոզումը, որ իրավական գործողությունն ունի իմաստ³:

Թ. Թալերի ուսումնասիրությունները կարևոր հակակշիռ են զուտ հարկադրական մոտեցմանը: Իրավական պահանջի կատարումը չի բացատրվում միայն պատժի հավանականությամբ. մարդկանց վերաբերմունքի վրա ինքնուրույն ազդեցություն ունի այն, թե գործընթացը որքան արդար, լսելի և արժանապատիվ է ընկալվում: Իրավական մշակույթի տեսության համար այստեղ էական է ոչ թե սոցիալ-հոգեբանական տվյալների մեխանիկական տեղափոխումը, այլ այն եզրակացությունը, որ ընթացակարգի որակը կարող է դառնալ իրավական վստահության և հետագա կամավոր իրավաչափ վարքագծի պատճառական օղակ:

Իրավագիտակցությունը սովորաբար սահմանվում է որպես իրավունքի, իրավական երևույթների և ցանկալի իրավակարգի նկատմամբ գաղափարների, զգացումների, գնահատականների ու դիրքորոշումների ամբողջություն: Այն ներառում է իրավական գաղափարախոսությունը՝ համակարգված տեսական պատկերացումները, և իրավական հոգեբանությունը՝ զգացմունքները, սպասումները, սովորույթներն ու անմիջական գնահատականները: Այդ բաժանումը վարքագծային բացատրության համար լրացվում է իրավական կարողունակության և գործողության պատրաստականության չափումներով:

Իրավագիտակցությունն իրավական մշակույթի միակ տարրը չէ, բայց այն ունի հանգուցային նշանակություն: Հասարակական արժեքը կամ օրենքի պահանջը չեն կարող անմիջապես որոշել անհատի վարքագիծը: Դրանք անցնում են ընկալման, մեկնաբանման, գնահատման, շահերի համադրման և հնարավոր հետևանքների կանխատեսման փուլերով: Այդ ամբողջ ընթացքը կենտրոնանում է իրավագիտակցության մեջ: Իրավագիտակցությունը մշակույթի արտաքինացված ձևերը անձի վարքագծային որոշման վերաժող միջնորդ է⁴:

Այս տարբերակումը բացատրում է, թե ինչու իրավական իրազեկման արշավները հաճախ սահմանափակ արդյունք են տալիս: Բողոքարկման իրավունքի մասին տեղեկացված քաղաքացին եր-

բեմն ընթացակարգը համարում է անհասկանալի, ծախսատար կամ անարդյունավետ: Այդ դեպքում տեղեկացվածությունը չի վերածվում գործողության: Իրավական դաստիարակության արդյունավետությունը պայմանավորված է ընթացակարգերի պարզեցմամբ, իրավաբանական օգնության հասանելիությամբ⁷ և ինստիտուցիոնալ վստահության բարձրացմամբ:

Իրավագիտակցությունն ունի հասարակական, խմբային և անհատական մակարդակներ: Հասարակական մակարդակում ձևավորվում են իրավունքի ընդհանուր պատկերները՝ օրենքը որպես արդարության միջոց, իշխանության հրաման, տեխնիկական կանոն կամ բանակցելի խոչընդոտ: Խմբային մակարդակում մասնագիտական և սոցիալական դերերը ստեղծում են առանձնահատուկ լեզու ու գնահատականներ: Անհատական մակարդակում այդ պատկերները միավորվում են անձնական փորձի, կրթության և շահերի հետ: Մակարդակների միջև անհամապատասխանությունը լարվածություն է առաջացնում. օրինակ՝ մասնագիտական համայնքը երբեմն ընդունում է նոր չափանիշ, որը դեռ հանրային ընկալում չի ստացել:

Իրավագիտակցության իմացական և արժեքային տարրերի միջև հարաբերությունը միշտ չէ, որ համահունչ է: Օրենքի մանրամասն իմացությունը երբեմն զուգակցվում է դրա արդարացիության մերժման հետ, իսկ իրավունքի արժեքի բարձր գնահատականը՝ իրացման միջոցների մասին գիտելիքի բացակայության հետ: Առաջին դեպքում մեծ է իրավունքի գործիքային օգտագործման վտանգը, երկրորդում՝ իրավական անգործության և իդեալիստական սպասումների վտանգը: Իրավական դաստիարակությունը համադրում է երկու ուղղությունները:

Իրավական զգացումները չեն կարող դիտարկվել որպես իրավագիտակցության երկրորդական կամ ոչ գիտականորեն չափելի մաս: Արդարության զգացումը, վախը, վիրավորվածությունը, վստահությունը և արժանապատվության փորձը ազդեցություն ունեն իրավական գնահատականի ու գործողության վրա: Դատարանի կամ վարչական մարմնի հարգալից վերաբերմունքը չի փոխում նորմի բովանդակությունը, սակայն էապես ազդում է որոշման օրինականության ընկալման և հետագա իրավաչափ վարքագծի վրա:

Իրավական ինքնարդյունավետության գաղափարը թույլ է տալիս տարբերակել իրավունքի առկայությունն ու դրա սուբյեկտիվ իրագործելիությունը: Երբ անձը համոզված չէ, որ կարող է դիմում կազմել, ապացույց ներկայացնել կամ դիմակայել վարչական բարդությանը, իրավունքը նրա գիտակցության մեջ չի վերածվում իրական հնարավորության: Իրավական օգնությունը և ընթացակարգային պարզությունը հենց այս միջանկյալ օղակն են

ուժեղացնում: Գ. Դանիելյանի ուսումնասիրությունը իրավաբանական օգնությունը կապում է արդար դատաքննության և փաստաբանական անկախության զարգացման հետ:

Իրավական ինքնարդյունավետության գաղափարը կարող է տեսականորեն հստակեցվել ինքնարդյունավետության ընդհանուր տեսության և պլանավորված վարքագծի մոդելի համադրմամբ: Ա. Բանդուրայի մոտ ինքնարդյունավետությունը վերաբերում է անձի՝ անհրաժեշտ գործողությունները կազմակերպելու և իրականացնելու սեփական կարողության նկատմամբ համոզմանը, իսկ Ի. Այզենի մոդելում գործողության մտադրությունը կախված է նաև ընկալվող վարքագծային վերահսկողությունից: Իրավական դաշտ տեղափոխելիս այս դրույթները չեն փոխարինում իրավագիտակցության իրավագիտական բովանդակությանը, այլ բացատրում են, թե ինչու նորմի իմացությունն ու դրական գնահատականը⁹ երբեմն չեն վերածվում իրավական գործողության:

Իրավագիտակցության ժամանակային կառուցվածքում կարելի է տարբերակել անցյալի փորձը, ներկա գնահատականը և ապագա ակնկալիքը: Անցյալի կրկնվող փորձը ձևավորում է վստահություն կամ անվստահություն, ներկա գնահատականը որոշում է կոնկրետ իրավիճակի իմաստը, իսկ ապագա ակնկալիքը՝ իրավական միջոցի օգտագործման նպատակահարմարությունը: Այս երեք ժամանակային շերտերի համադրումը բացատրում է, թե ինչու մեկ հաջողված բարեփոխումը անմիջապես չի վերականգնում երկար տարիների ընթացքում թուլացած վստահությունը:

Հ. Հարթի «ներքին տեսակետի» գաղափարը կարևոր է իրավագիտակցության վարքագծային դերը բացատրելու համար: Իրավական կանոնը համակարգի անդամների համար միայն արտաքինորեն դիտարկվող կրկնություն չէ. այն դառնում է սեփական և ուրիշների վարքը գնահատելու չափանիշ: Իրավական մշակույթի բարձր մակարդակը ենթադրում է, որ առնվազն հիմնական կանոնները գործածվում են ոչ միայն պատժի կանխատեսման, այլև իրավական քննադատության և պատասխանատվության լեզվով¹⁰:

Լ. Ֆուլերի իրավունքի ներքին բարոյականության պահանջները՝ ընդհանուրություն, հրապարակայնություն, ապագային ուղղվածություն, հասկանալիություն, հակասությունների բացակայություն, իրագործելիություն, հարաբերական կայունություն և պաշտոնական գործողության համապատասխանություն, իրավագիտակցության ձևավորման արտաքին պայմաններ են: Անհնար է պահանջել նորմի ներքին ընդունում, եթե հասցեատերեր չի կարող այն գտնել, հասկանալ կամ վստահել դրա պաշտոնական կիրառմանը:

Թ. Թայլերի ընթացակարգային արդարության

ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ իրավական իշխանության օրինականության ընկալման համար էական են լաված լինելը, չեզոքությունը, հարգալից վերաբերմունքը և վստահելի շարժառիթը: Այս դրույթը լրացնում է իրավագիտակցության հինգ բաղադրիչ մոդելը՝ բացատրելով, թե ինչպես է հաստատության վարքագիծը արժեքային վերաբերմունքն ու գործողության մտադրությունը փոխում¹¹:

Իրավական ինքնության գաղափարը իրավագիտակցության զարգացած վիճակն է, երբ անձը իրեն ընկալում է ոչ միայն նորմի հասցեատեր, այլև իրավունքների կրող և իրավական համայնքի պատասխանատու անդամ: Իրավական ինքնությունը ձևավորվում է մասնակցության, պաշտպանության հաջող փորձի և ուրիշների իրավունքների ճանաչման միջոցով: Այն չի նշանակում իրավաբանի մասնագիտական գիտելիք, այլ իրավական կարգի համահեղինակ լինելու գիտակցություն:

Իրավագիտակցությունը ներկայացվում է որպես բազմափուլ մշակիչ, ոչ թե իրավունքի մասին պատկերացումների պասիվ պահոց: Այն ընտրում և մեկնաբանում է տեղեկությունը, համադրում արժեքների ու փորձի հետ, գնահատում գործողության իրագործելիությունը և ձևավորում վարքագծային մտադրություն: Այս միջնորդական բնույթն է հիմնավորում իրավագիտակցությունը իրավակարգի ձևավորման¹² պատճառական շղթայի կենտրոնում տեղադրելը:

2. Իրավական սոցիալականացումը որպես բազմակենտրոն և հաստատության զործընթաց

Իրավագիտակցության ինքնուրույնությունը հարաբերական է: Այն ձևավորվում է պաշտոնական իրավական կրթության, ընտանիքի, դպրոցի, լրատվամիջոցների, սոցիալական ցանցերի, պետական մարմինների հետ անձնական շփման և դիտարկված անարդարության ազդեցությամբ: Մեկ անհիմն կամ անհարգալից վարչական որոշումը երբեմն ավելի ուժեղ կրթական ազդեցություն ունի, քան իրավունքի մասին բազմաթիվ դասախոսություններ: Պետական մարմնի ամենօրյա վարքագիծն իրավական դաստիարակության շարունակական աղբյուր է¹³:

Իրավական սոցիալականացումը պետք է հասկանալ որպես շարունակական, բազմակենտրոն գործընթաց: Ընտանիքը, դպրոցը, բուհը, աշխատանքային կազմակերպությունը, դատարանը, ոստիկանությունը, վարչական մարմինը, զանգվածային հաղորդակցությունը և թվային հարթակները միաժամանակ փոխանցում են իրավունքի մասին երբեմն հակասական ազդակներ: Եթե պաշտոնական կրթությունը սովորեցնում է հավասարություն և իրավական միջոցներով վեճ լուծելու անհրաժեշտություն, իսկ անձի ամենօրյա փորձը ցույց է տա-

լիս, որ որոշումը կախված է անձնական կապից կամ անհասկանալի հայեցողությունից, ավելի ուժեղ սոցիալականացնող ազդեցություն կարող է ունենալ հենց այդ փորձը:

Սոցիալականացման այդ հակասական բնույթը թույլ է տալիս խոսել «բաքնված իրավական ուսուցման» մասին: Հաստատությունն իր ընթացակարգով սովորեցնում է այնքան, որքան կրթական դասընթացը՝ երբեմն նույնիսկ ավելի արդյունավետ: Պետական մարմինը, որը բացատրում է մերժումը, լսում փաստարկը և ուղղում սեփական սխալը, փոխանցում է իրավունքի՝ որպես հիմնավորվող և վերանայելի կարգավորման պատկերացում: Նույն մարմինը, եթե պահանջում է անհասկանալի փաստաթուղթ, տարբեր մարդկանց նկատմամբ կիրառում տարբեր չբացատրված չափանիշներ կամ մերժում բողոքարկման իրական հնարավորությունը, ձևավորում է իրավական ցինիզմի կամ անօգնականության փորձ¹⁵:

Մասնագիտական իրավագիտակցությունը ընդհանուր իրավագիտակցության պարզ «բարձր մակարդակը» չէ: Իրավաբանի, դատավորի, դատախազի կամ հանրային ծառայողի գիտակցությունը ձևավորվում է դերային պարտականություններով, կազմակերպական սպասումներով, մասնագիտական լեզվով և պատասխանատվության առանձնահատուկ չափանիշներով: Դրա ձևախեղումները կարող են դրսևորվել ձևականությամբ, հաստատության ինքնապաշտպանությամբ, գործի անհատական հանգամանքների նկատմամբ անզգայությամբ, վիճակագրական ցուցանիշի գերակայությամբ կամ մասնագիտական խմբի կարծիքը հասարակական քննադատությունից մեկուսացնելու փորձով: Այդ պատճառով մասնագիտական կրթությունը պետք է զուգակցվի բարեվարքության, պատճառաբանության և սխալներից կազմակերպական ուսուցման մշակույթի հետ¹⁶:

Իրավական դաստիարակության արդյունավետությունը չի կարող գնահատվել միայն դասավանդված ժամերի կամ հիշված իրավական սահմանումների քանակով: Գ. Լազինյանի՝ իրավական կրթության և քաղաքացիական հասարակության կապի մասին մոտեցումը հատկապես արդիական է, եթե կրթության նպատակը ձևակերպվում է որպես իրավական սուբյեկտի կարողություն՝ ճանաչել սեփական և ուրիշի իրավական դիրքը, գործել իրավաչափ եղանակով, դիմել պաշտպանության միջոցներին և հարգել իրավական սահմանափակումները նույնիսկ անհամաձայնության դեպքում: Այս ընկալմամբ իրավական կրթությունը դառնում է ոչ քարոզչություն, այլ ինքնուրույն իրավական գործելու կարողության ձևավորում:

Պաշտոնական իրավական դաստիարակությունը սոցիալականացման նպատակային բաղադրիչն է: Այն ներառում է ուսուցումը, հանրային

իրազեկումը, մասնագիտական կրթությունը և պետական մարմինների բացատրական գործունեությունը: Դրա նպատակը ոչ թե հնազանդ քաղաքացի ձևավորելն է, այլ իրավական ինքնավարություն ունեցող անձ, որը կարող է հասկանալ իր և ուրիշների իրավունքները, պատասխանատվությամբ օգտվել ազատությունից և իրավական եղանակներով վիճարկել իշխանության որոշումը:

Իրավական կրթության բովանդակությունը հաճախ ծանրաբեռնվում է հասկացությունների ու հոդվածների հիշողությամբ յուրացմամբ: Գործառության մոտեցումը պահանջում է ուսուցանել իրավական խնդիր ճանաչել, վստահելի աղբյուր գտնել, փաստն ու գնահատականը տարբերակել, ապացույց պահպանել, դիմում կազմել, ժամկետ հետևել, բանակցել և բողոքարկել: Այս կարողությունները իրավական մշակույթի գործուն կողմն են¹⁸:

Թվային միջավայրը միաժամանակ ընդլայնում և բարդացնում է իրավական սոցիալականացումը: Պաշտոնական աղբյուրները հասանելի են, մինչդեռ իրավական տեղեկատվությունը մրցում է պարզեցված, զգացմունքային կամ կեղծ բովանդակության հետ: Իրավական գրագիտությունն այսօր ներառում է աղբյուրի իսկության ստուգում, ալգորիթմային առաջարկությունների սահմանների գիտակցում, անձնական տվյալների պաշտպանություն և ավտոմատացված որոշումների վիճարկման կարողություն¹⁹:

Պետական մարմինների հանրային հաղորդակցությունն իրավական դաստիարակության մաս է: Անորոշ կամ հակասական հաղորդագրությունը ստեղծում է տեղեկատվական և իրավական անորոշություն: Բացատրությունը տարբերակում է գործող իրավունքը, նախատեսվող փոփոխությունը, խորհրդատվական նյութը և քաղաքական հայտարարությունը: Իրավական հետևանք ունեցող տեղեկատվությունը նույնականացվող է, թվագրված և մատչելի պաշտոնական աղբյուրից:

Մասնագիտական իրավական կրթությունը պահանջում է բարեվարքության, փաստարկման և մարդու հետ հաղորդակցության հավասար շեշտադրում: Իրավաբանը չի կարող համարվել իրավական մշակույթի բարձր կրող, եթե նորմերին տիրապետելով հանդերձ չի ընդունում շահերի բախման սահմանները կամ չի կարող որոշումը բացատրել հասցեատիրոջը: Մասնագիտական գնահատումը ներառում է գիտելիքի, որոշման որակի և էթիկական դատողության ստուգում²⁰:

Իրավական սոցիալականացման գործակալների ազդեցությունը տարբեր կենսափուլերում փոխվում է: Վաղ տարիքում գերակայում են ընտանիքն ու դպրոցը, հետագայում՝ հասակակիցների խումբը, աշխատանքային կազմակերպությունը, պետական մարմինների հետ շփումը և թվային տե-

ղեկատվական միջավայրը: Իրավական կրթության ծրագիրը հաշվի է առնում այս տարբերությունը և նույն բովանդակությունը չի կրկնում բոլոր խմբերի համար: Երեխային անհրաժեշտ է կանոնի արդարության փորձ, քաղաքացուն՝ պաշտպանության կարողություն, մասնագետին՝ բարդ դատողության ու բարեվարքության չափանիշ:

Գ. Դազինյանը իրավական դաստիարակությունն ու կրթությունը դիտարկում է քաղաքացիական հասարակությունում իրավական մշակույթով օժտված անձի ձևավորման հիմնական միջոց և իրավական նիհիլիզմի հաղթահարման ուղղություն: Այս դրույթը լրացվում է հաստատության նախապայմանով. կրթությամբ ձևավորված իրավական ակնկալիքները չեն պահպանվի, եթե անձի հետագա փորձը շարունակաբար հերքի հավասարության և օրինականության մասին ուսուցանված արժեքները²¹:

Թաքնված ուսումնական ծրագիրը իրավական սոցիալականացման կարևոր երևույթ է: Կրթական հաստատությունը երբեմն դասավանդում է իրավունքներ ու ժողովրդավարություն՝ իր ներքին որոշումները կայացնելով առանց լսելու, անհավասար կամ չպատճառաբանված եղանակով: Այդ դեպքում սովորողը յուրացնում է ոչ թե պաշտոնական դասի, այլ հաստատության փաստացի վարքագծի ուղերձը: Իրավական կրթությունն սկսվում է կրթական կազմակերպության սեփական ընթացակարգերից:

Իրավական դաստիարակության մեջ պատժի վախի վրա հիմնված ուղերձը սահմանափակ ազդեցություն ունի: Այն ուժեղացնում է հաշվարկային հնազանդությունը՝ չձևավորելով իրավունքի ներքին ընդունում, իսկ խախտումն ընդունելի է դարձնում, երբ վերահսկողության վտանգը ցածր է: Ավելի կայուն մոտեցումը բացահայտում է կանոնի պաշտպանած արժեքը, մյուսների իրավունքների վրա ազդեցությունը և իրավաչափ գործողության իրական հնարավորությունը²²:

Իրավական սոցիալականացման քաղաքականությունը ներառում է հետադարձ կապ: Դասընթացների և հանրային արշավների մշակողներն ստուգում են, թե որ հասկացություններն են սխալ ընկալվում, որ ընթացակարգերն են մնում անօգտագործելի և ինչ բացասական փորձ է վերարտադրում անվստահությունը: Այդ տվյալները փոխանցվում են կրթության, ծառայության նախագծման և օրենսդրության պատասխանատուներին:

Իրավական սոցիալականացման հաջողությունը կախված է օրինակների համոզիչությունից: Երբ հանրային հեղինակություն ունեցող անձի վարքագիծը և պաշտոնական պահանջը հակասում են, անձը սովորաբար յուրացնում է ոչ թե հայտարարությունը, այլ տեսանելի գործելակերպը: Պաշտոնատար անձանց հաշվետվողականությունը

իրավական դաստիարակության կառուցվածքային միջոց է և չի սահմանափակվում կոռուպցիայի կանխարգելման առանձին ուղղությամբ²³ :

Իրավական կրթության մեջ դեպքային եղանակը հնարավորություն է տալիս համադրել նորմը, արժեքը և գործնական որոշումը: Դեպքը սովորողին ստիպում է տարբերակել փաստերը, գտնել հակադիր իրավունքները, ընտրել իրավական հիմքը և պատճառաբանել համաչափ լուծումը: Այս եղանակը հատկապես կարևոր է այն պատճառով, որ իրական իրավական խնդիրը հազվադեպ է ներկայացվում պատրաստ իրավաբանական որակմամբ:

Մեղիագրագիտությունն իրավական սոցիալականացման նոր բաղադրիչ է: Իրավական հարցի շուրջ տարածվող տեսանյութը կամ կարճ հաղորդագրությունը կարող է ձևավորել համոզմունք մինչև պաշտոնական աղբյուրին ծանոթանալը: Ուսուցումը ներառում է իրավական փաստը, մեկնաբանությունը, քաղաքական գնահատականը և գործի վերաբերյալ չստուգված պնդումը տարբերակելու կարողության ձևավորում՝ միաժամանակ պահպանելով խոսքի ազատության ու քննադատության իրավունքը²⁴ :

Իրավական ձևախեղումների կանխարգելումը ներառում է հոգեբանական անվտանգությունը: Աշխատակիցը չի հաղորդի իրավական խախտման կամ շահերի բախման մասին, եթե սպասում է վրեժխնդրության կամ մեկուսացման: Պաշտպանված հաղորդման ուղիները խմբային լուծության նորմը փոխարինում են օրենքին հավատարմության նորմով և ձևավորում մասնագիտական պատասխանատվության նոր ենթամշակույթ:

Իրավական դաստիարակությունը սահմանվում է որպես իրավական կարողունակություն ու պատասխանատու ինքնավարություն ձևավորող նպատակային գործընթաց: Այն արդյունավետ է, երբ պաշտոնական ուսուցումը, հաստատության սեփական վարքագիծը և իրավունքի պաշտպանության փորձը հաղորդում են համահունչ ուղերձ: Այդ երեք շերտերի հակասությունը ձևախեղման հիմնական աղբյուրներից է²⁵ :

3. Իրավագիտակցության ձևախեղումները և դրանց պատճառների տարբերակումը

Իրավական նիհիլիզմը, իրավական իդեալիզմը և իրավական ցինիզմը նպատակահարմար է տարբերակել: Նիհիլիզմը արտահայտվում է իրավունքի կարգավորիչ ու արժեքային նշանակության ժխտմամբ կամ նվազեցմամբ, իդեալիզմը՝ իրավական տեքստին իրական սոցիալական հնարավորություններից անկախ չափազանցված փոխակերպիչ ուժ վերագրելով, իսկ ցինիզմը՝ նորմերի գոյությունն ու արժեքային լեզուն ճանաչելով, բայց դրանք կանխատեսելիորեն ընտրողական կամ գործիքային համարելով: Վերջին ձևը հատկապես

վտանգավոր է մասնագիտական միջավայրում, քանի որ արտաքուստ կարող է ուղեկցվել բարձր իրավական գիտելիքով²⁶ :

Իրավական նիհիլիզմը միշտ չէ, որ առաջանում է իրավական անգրագիտությունից: Այն հաճախ կրկնվող անհավասար կիրառման, անորոշ օրենսդրության, հակասական դատական պրակտիկայի կամ չկատարված որոշումների փորձից բխող սովորած անվստահություն է: Դրա հաղթահարումը միայն քարոզչական միջոցներով անարդյունավետ է: Վերացման ենթակա են այն հաստատության լի պայմանները, որոնք նիհիլիստական գնահատականը դարձնում են փորձով հաստատվող²⁷ :

Իրավագիտակցության և վարքագծի միջև չկա մեխանիկական համապատասխանություն: Նորմի արժեքի ընդունումը երբեմն զուգակցվում է դրա խախտման հետ՝ տնտեսական ճնշման, խմբային պարտադրանքի կամ կատարման անհնարինության պատճառով: Հակառակ իրավիճակում նորմը չի ընդունվում, թեև պահպանվում է պատժի վախից: Իրավակարգի կայունության տեսանկյունից տարբերակվում են կամավոր իրավաչափ վարքագիծը, հաշվարկային հնազանդությունը և հարկադրաբար ապահովված պահպանումը: Բարձր իրավական մշակույթին համապատասխանում է առաջինի գերակայությունը՝ երկրորդի ու երրորդի անհրաժեշտ, բայց սահմանափակ դերակատարմամբ:

Իրավագիտակցությունն իրավական մշակույթի փոխանցման հանգույցն է՝ չլինելով իրավակարգի միակ պատճառը: Վարքագծային արդյունքը կախված է նաև նորմի որակից, նյութական հնարավորություններից, վերահսկողության հավանականությունից, խմբային սպասումներից և ինստիտուցիոնալ արձագանքից: Իրավական քաղաքականությունը համադրում է գիտակցության, ընթացակարգերի և հաստատությունների վրա ներգործությունը²⁸ :

Իրավագիտակցության ինքնուրույնության սահմանը հատկապես տեսանելի է աղքատության, կախվածության և ուժերի անհավասարության պայմաններում: Անձից չի կարելի պահանջել իրավական բարձր ակտիվություն, եթե պաշտպանության միջոցը փաստացի անհասանելի է կամ դիմումը ստեղծում է անհամաչափ վտանգ: Իրավական մշակույթի անհատական գնահատումը զգուշորեն տարբերակում է անձի ընտրությունը և նրան պահմանափակող կառուցվածքային պայմանները²⁹ :

Իրավագիտակցության ձևախեղումները ծագում են անհատական, խմբային և հաստատության պատճառներով: Անհատական մակարդակում դեր ունեն կրթական բացերը, բացասական փորձը և իրավական անգործության զգացումը: Խմբային մակարդակում՝ հովանավորչական կապերը, մասնագիտական փակությունը և խախտումը արդա-

րացնող ենթամշակույթը: Հաստատության մակարդակում՝ անորոշ նորմերը, անհավասար կիրառումը, երկարատև ընթացակարգերը, չկատարված որոշումները և պատասխանատվության ընտրողականությունը:

Իրավական նիհիլիզմի դեմ պայքարն սկսվում է դրա տեսակի որոշումից: Տեղեկատվական նիհիլիզմը պայմանավորված է իրավունքի չմացությամբ, փորձառական նիհիլիզմը՝ ինստիտուտների հետ բացասական շփմամբ, գաղափարական նիհիլիզմը՝ իրավունքի արժեքի գիտակցված մերժմամբ, իսկ գործիքային նիհիլիզմը՝ իրավունքն անձնական նպատակի խոչընդոտ համարելով: Յուրաքանչյուր տեսակ տարբեր միջոց է պահանջում³⁰:

Իրավական իդեալիզմը նիհիլիզմի հակադրությունը չէ, այլ նույն խզման մեկ այլ ձև: Երբ իրավունքն ընկալվում է որպես ամեն խնդիր ավտոմատ լուծող միջոց, չիրականացված սպասումները արագ վերածվում են հիասթափության և նիհիլիզմի: Իրավական դաստիարակությունը բացատրում է իրավունքի արժեքը, դրա սահմանները, կատարման ծախսերը և այլ սոցիալական հաստատությունների հետ համագործակցության անհրաժեշտությունը:

Իրավական նիհիլիզմը նաև ընտրողական բնույթ ունի: Սեփականության կամ պայմանագրային իրավունքի նկատմամբ բարձր վստահությունը երբեմն զուգակցվում է հանրային պարտավորությունների մերժման հետ, կամ՝ հակառակը: «Իրավական մշակույթի մակարդակ» ընդհանուր գնահատականը լրացվում է ոլորտային վերլուծությամբ: Ընտրողականությունը հաճախ բացահայտում է, թե որտեղ են ինստիտուցիոնալ փորձը, խմբային նորմերը կամ շահերի կառուցվածքը հակասում ընդհանուր իրավական արժեքներին:

Իրավական ցինիզմի առանձնահատկությունն այն է, որ անձը իրավունքի մասին գիտելիքն օգտագործում է կանոնի նպատակը շրջանցելու համար՝ պահպանելով միայն արտաքին ձևը: Այս ձևախեղումը հատկապես հնարավոր է մասնագիտական միջավայրում և պահանջում է նպատակի վրա հիմնված մեկնաբանություն՝ ավելի մանրամասն կանոնների հետ մեկտեղ, շահերի բախման կառավարում և մասնագիտական պատասխանատվություն: Մանրամասնության անվերջ աճը կարող է նույնիսկ ավելացնել շրջանցման նոր հնարավորությունները³¹:

Իրավագիտակցության ձևախեղումների կանխարգելման համար կարևոր է տարբերակել անհատական և համակարգային պատճառները: Անհատական պատճառներին կարող են վերաբերել իրավական անտեղյակությունը, կողմնակալությունը կամ պատասխանատվությունից խուսափելու շարժառիթը: Համակարգային պատճառները կապ-

ված են անհասկանալի նորմերի, հակասական պրակտիկայի, չափազանց մեծ ընթացակարգային ծախսերի, թերի իրավաբանական օգնության և այնպիսի կազմակերպական խթանների հետ, որոնք պարզևստրում են արագությունը՝ պատճառաբանության կամ արդարության հաշվին: Միայն առաջին խմբի վրա կենտրոնացած դաստիարակությունը չի փոխում երկրորդ խմբի վերաբերող-րած վարքագիծը³²:

4. Իրավական կրթության, ինստիտուցիոնալ բարեփոխման և գնահատման հետևությունները

Հասարակական իրավագիտակցության ուսումնասիրությունը միավորում է հարցումները, խորքային հարցազրույցները, իրավական վարքագծի տվյալները և հանրային խոսույթի վերլուծությունը: Միայն ինքնագնահատականը հաճախ գերազնահատում է իրավական գիտելիքը կամ օրինապահությունը, իսկ միայն իրավախախտումների վիճակագրությունը չի բացահայտում չդիմելու և չբողոքարկելու պատճառները: Մեթոդների համադրումն ապահովում է իրավագիտակցության բարդ կառուցվածքին համապատասխան ապացույց:

Իրավական սոցիալականացման արդյունավետությունը գնահատվում է վարքագծային արդյունքներով: Դասընթացի մասնակիցների թիվը կամ տարածված նյութերի քանակը գործունեության ցուցիչներ են, ոչ արդյունքի: Արդյունք են՝ իրավական խնդրի ճիշտ ճանաչումը, պաշտպանության միջոցի օգտագործումը, կրկնվող սխալների նվազումը, որոշումների ավելի լավ հիմնավորումը և իրավաչափ վարքագծի կայունությունը:

Իրավական դաստիարակությունը չի կարող փոխարինել հաստատության բարեփոխմանը, իսկ հաստատության բարեփոխումը՝ իրավական կրթությանը: Դրանք փոխլրացնող ուղղություններ են: Իրավակարգը կայունանում է, երբ անձը գիտի և ընդունում է իրավունքը, ունի այն իրացնելու կարողություն, իսկ հաստատությունը կանխատեսելիորեն արձագանքում է այդ գործողությանը³³:

Իրավագիտակցության չափումը նույնպես պահանջում է մեթոդաբանական զսպվածություն: Հարցաթերթում օրենքին «հարգանք» հայտնելու պատասխանն ինքնին չի ապացուցում կամավոր իրավաչափ վարքագիծ, իսկ պետական մարմնի նկատմամբ ընդհանուր վստահությունը չի ցույց տալիս, թե անձը կոնկրետ ընթացակարգում որքան հավանական է համարում արդար ու կանխատեսելի արձագանքը: Ավելի հիմնավոր է համադրել իրավական իրավիճակների լուծման առաջադրանքները, իրական ընթացակարգային փորձը, պաշտպանության միջոցների օգտագործումը և վարքագծային տվյալները: Տեսական մոդելը պետք է հստակ տարբերակի չափվող կառուցույթը դրա մոտավոր

ցուցիչից³⁴:

Այս ամենից բխում է իրավական մշակույթից դեպի վարքագիծ անցման կարևոր օրինաչափություն. արժեքը և գիտելիքը ինքնաբերաբար գործողություն չեն առաջացնում: Դրանք անցնում են անձի կողմից իրավիճակի ընկալման, սեփական կարողության գնահատման, սպասվող հաստատության արձագանքի և այլընտրանքների համեմատման միջոց: Իրավագիտակցությունը հենց այդ փոխակերպման տարածքն է, որտեղ օբյեկտիվացված իրավական մշակույթը դառնում է սուբյեկտիվ որոշում, իսկ որոշման արդյունքը հետագայում վերադառնում է մշակույթ՝ որպես նոր փորձ, վստահություն կամ հիասթափություն³⁵:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս իրավագիտակցությունը դիտարկել ոչ թե որպես իրավունքի մասին պատկերացումների պասիվ ամբողջություն, այլ որպես իրավական մշակույթի վարքագծային իրացման միջնորդական համակարգ: Տեղեկացվածության, իմաստային ըմբռնման, արժեքային վերաբերմունքի, իրավական ինքնարդյունավետության և գործողության պատրաստակամության տարբերակումը բացատրում է գիտելիքի և վարքագծի միջև հնարավոր խզումները և իրավական կրթության արդյունքները գնահատելու ավելի ճշգրիտ հիմք է ստեղծում:

Իրավական սոցիալականացումը բազմակենտրոն գործընթաց է: Ընտանիքը, կրթական հաստատությունը, մասնագիտական միջավայրը, պետական մարմինը և թվային տեղեկատվական տարածքը ոչ միայն հաղորդում են իրավական գիտելիք, այլև իրենց փաստացի վարքագծով ձևավորում են իրավունքի կանխատեսելիության, հավա-

սար կիրառման և պաշտպանության իրական հնարավորության մասին պատկերացումներ: Այդ պատճառով իրավական դաստիարակությունը չի կարող առանձնացվել հաստատությունների սեփական ընթացակարգային մշակույթից:

Իրավական նիհիլիզմը, իրավական իդեալիզմը և իրավական ցինիզմը պահանջում են տարբեր ախտորոշում և տարբեր միջոցներ: Տեղեկատվական բացը կարող է հաղթահարվել կրթությամբ, սակայն կրկնվող անհավասար կիրառումը, չափազանց մեծ ընթացակարգային ծախսերը կամ անպատճառաբանված որոշումները պահանջում են ինստիտուցիոնալ փոփոխություն: Իրավական քաղաքականության արդյունավետությունը բարձրանում է, երբ գիտակցության վրա ներգործող միջոցները համադրվում են ընթացակարգերի պարզեցման, իրավաբանական օգնության հասանելիության, հիմնավորված որոշումների և սխալներից կազմակերպական ուսուցման հետ:

Հետագա հետազոտության նպատակահարմար ուղղությունն առաջարկվող հնգաբաղադրիչ մոդելի գործառնականացումն ու փորձառական ստուգումն է: Անհրաժեշտ է մշակել այնպիսի չափման գործիքներ, որոնք իրավական ինքնարդյունավետությունը և գործողության պատրաստակամությունը կտարբերակեն ընդհանուր ինստիտուցիոնալ վստահությունից, ինչպես նաև համադրել հարցումների արդյունքները պաշտպանության միջոցների փաստացի օգտագործման, բողոքարկումների, ընթացակարգային փորձի և մասնագիտական խմբերի վարքագծային տվյալների հետ:

¹ Տե՛ս, Լուկաշևա Ե. Ա., «Սոցիալիստական իրավագիտակցությունը և օրինականությունը», Մոսկվա, Իրավաբանական գրականություն, 1973 թ.; Ֆարբեր Ի. Ե., «Իրավագիտակցությունը որպես հասարակական գիտակցության ձև», Մոսկվա, Իրավաբանական գրականություն, 1963 թ.; Ռատինով Ա. Ռ., «Իրավագիտակցության կառուցվածքը և դրա ուսումնասիրման որոշ եղանակներ» // «Սոցիալական հոգեբանության մեթոդաբանությունը և մեթոդները», Մոսկվա, Նաուկա, 1977 թ., էջ 201–214:

² Տե՛ս, Ռատինով Ա. Ռ., «Իրավագիտակցության կառուցվածքը և դրա ուսումնասիրման որոշ եղանակներ» // «Սոցիալական հոգեբանության մեթոդաբանությունը և մեթոդները», Մոսկվա, Նաուկա, 1977 թ., էջ 201–214; Պեցովա Ե. Ա., «Իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության ժամանակակից սահմանումների մոտեցումները» // Ռուսաստանի իրավունքի հանդես, 2004 թ., թիվ 3, էջ 70–81:

³ Տե՛ս, Դանիելյան Գ., «Իրավաբանական օգնության էվոլյուցիան» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2023 թ., հ. 14, թիվ 2, էջ 3–10; Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

⁴ Տե՛ս, Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

⁵ Տե՛ս, Լուկաշևա Ե. Ա., «Սոցիալիստական իրավագիտակցությունը և օրինականությունը», Մոսկվա,

Իրավաբանական գրականություն, 1973 թ.: Ֆարբեր Ի. Ե., «Իրավագիտակցությունը որպես հասարակական գիտակցության ձև», Մոսկվա, Իրավաբանական գրականություն, 1963 թ.:

⁶ Տե՛ս, Ռատինով Ա. Ռ., «Իրավագիտակցության կառուցվածքը և դրա ուսումնասիրման որոշ եղանակներ» // «Սոցիալական հոգեբանության մեթոդաբանությունը և մեթոդները», Մոսկվա, Նաուկա, 1977 թ., էջ 201–214; Պեցովա Ե. Ա., «Իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության ժամանակակից սահմանումների մոտեցումները» // Ռուսաստանի իրավունքի հանդես, 2004 թ., թիվ 3, էջ 70–81:

⁷ Տե՛ս, Ռատինով Ա. Ռ., «Իրավագիտակցության կառուցվածքը և դրա ուսումնասիրման որոշ եղանակներ» // «Սոցիալական հոգեբանության մեթոդաբանությունը և մեթոդները», Մոսկվա, Նաուկա, 1977 թ., էջ 201–214:

⁸ Տե՛ս, Թումանով Վ. Ա., «Իրավական նիհիլիզմը պատմական-գաղափարական դիտանկյունից» // Պետություն և իրավունք, 1993 թ., թիվ 8, էջ 52–58; Մատուզով Ն. Ի., «Իրավական նիհիլիզմը և իրավական իդեալիզմը որպես մեկ մեղալի երկու կողմ» // Իրավագիտություն, 1994 թ., թիվ 2, էջ 3–16:

⁹ Տե՛ս, Bandura A., Self-Efficacy: The Exercise of Control, New York, W. H. Freeman, 1997, p. 3; Ajzen I., The Theory of Planned Behavior // Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991, vol. 50, no. 2, pp. 179–211.

¹⁰ Տե՛ս, Թալյեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

¹¹ Տե՛ս, Պեցովա Ե. Ա., «Իրավական մշակույթի և իրավագիտակցության ժամանակակից սահմանումների մոտեցումները» // Ռուսաստանի իրավունքի հանդես, 2004 թ., թիվ 3, էջ 70–81:

¹² Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27:

¹³ Տե՛ս, Հարթ Հ. Լ. Ա., «Իրավունքի հասկացությունը», 2-րդ հրատարակություն, Օքսֆորդ, Քլարենդոն հրատարակչություն, 1994 թ.:

¹⁴ Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27; Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.:

¹⁵ Տե՛ս, Թալյեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.: Եվրոպայի խորհրդի Վենետիկի հանձնաժողով, «Իրավունքի զերակայության ստուգաթերթ», Ստրասբուրգ, 2016 թ.:

¹⁶ Տե՛ս, Սոկոլով Ն. Յա., «Իրավաբանների մասնագիտական գիտակցությունը», Մոսկվա, Նաուկա, 1988 թ.: Քոչարյան Ս., «Իրավակիրառական տեխնիկայի հասկացության հիմնահարցը իրավաբանական տեխնիկայի տեսության համատեքստում» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2024 թ., հ. 15, թիվ 1, էջ 50–59:

¹⁷ Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27:

¹⁸ Տե՛ս, Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.:

¹⁹ Տե՛ս, Մատուզով Ն. Ի., «Իրավական նիհիլիզմը և իրավական իդեալիզմը որպես մեկ մեղալի երկու կողմ» // Իրավագիտություն, 1994 թ., թիվ 2, էջ 3–16:

²⁰ Տե՛ս, Սոկոլով Ն. Յա., «Իրավաբանների մասնագիտական գիտակցությունը», Մոսկվա, Նաուկա, 1988 թ.:

²¹ Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27:

²² Տե՛ս, Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.:

²³ Տե՛ս, Սոկոլով Ն. Յա., «Իրավաբանների մասնագիտական գիտակցությունը», Մոսկվա, Նաուկա, 1988 թ.:

²⁴ Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27:

²⁵ Տե՛ս, Թալյեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

²⁶ Տե՛ս, Թումանով Վ. Ա., «Իրավական նիհիլիզմը պատմական-գաղափարական դիտանկյունից» // Պետություն և իրավունք, 1993 թ., թիվ 8, էջ 52–58; Մատուզով Ն. Ի., «Իրավական նիհիլիզմը և իրավական իդեալիզմը որպես մեկ մեղալի երկու կողմ» // Իրավագիտություն, 1994 թ., թիվ 2, էջ 3–16:

²⁷ Տե՛ս, Թալյեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

²⁸ Տե՛ս, Ղազինյան Գ., «Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման» // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016 թ., հ. 7, թիվ 1 (19), էջ 22–27:

²⁹ Տե՛ս, Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.:

³⁰ Տե՛ս, Թումանով Վ. Ա., «Իրավական միհիլիզմը պատմական-գաղափարական դիտանկյունից» // Պետություն և իրավունք, 1993 թ., քիվ 8, էջ 52–58:

³¹ Տե՛ս, Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

³² Տե՛ս, Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.; Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

³³ Տե՛ս, Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

³⁴ Տե՛ս, Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.; Ռատինով Ա. Ռ., «Իրավագիտակցության կառուցվածքը և դրա ուսումնասիրման որոշ եղանակներ» // «Սոցիալական հոգեբանության մեթոդաբանությունը և մեթոդները», Մոսկվա, Նաուկա, 1977 թ., էջ 201–214:

³⁵ Տե՛ս, Ֆրիդման Լ. Մ., «Իրավական համակարգը. հասարակագիտական տեսանկյուն», Նյու Յորք, Ռասել Սեյջ հիմնադրամ, 1975 թ.; Թայլեր Թ. Ռ., «Ինչու են մարդիկ ենթարկվում օրենքին», 2-րդ հրատարակություն, Փրինսթոն, Փրինսթոնի համալսարանի հրատարակչություն, 2006 թ.:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Դանիելյան Գ. Իրավաբանական օգնության էվոլյուցիան. Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2023, հ. 14, քիվ 2 (39), էջ 3–10: DOI: 10.46991/BYSU:C/2023.14.2.003:
2. Դազինյան Գ. Իրավական դաստիարակությունը և կրթությունը քաղաքացիական հասարակությունում՝ որպես ազգամիջյան հարաբերությունների ներդաշնակեցման կարևորագույն պայման. Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2016, հ. 7, քիվ 1 (19), էջ 22–27: DOI: 10.46991/BYSU:C/2016.19.1.022:
3. Քոչարյան Ս. Իրավակիրառական տեխնիկայի հասկացության հիմնահարցը իրավաբանական տեխնիկայի տեսության համատեքստում. Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, 2024, հ. 15, քիվ 1 (40), էջ 50–59: DOI: 10.46991/BYSU:C/2024.15.1.050:
4. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. Москва: Юридическая литература, 1973. 344 с.
5. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны ,одной медали». Правоведение, 1994, № 2, с. 3–16.
6. Певцова Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию. Журнал российского права, 2004, № 3, с. 70–81.
7. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. Методология и методы социальной психологии. Москва: Наука, 1977, с. 201–214.
8. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов. Москва: Наука, 1988. 224 с.
9. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе. Государство и право, 1993, № 8, с. 52–58.
10. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва: Юридическая литература, 1963. 206 с.
11. Ajzen I. The Theory of Planned Behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991, vol. 50, no. 2, pp. 179–211. DOI: 10.1016/0749-5978(91)90020-T.
12. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997. 604 p.
13. Friedman L. M. The Legal System: A Social Science Perspective. New York: Russell Sage Foundation, 1975. 338 p.
14. Fuller L. L. The Morality of Law. Rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1969. 262 p.
15. Hart H. L. A. The Concept of Law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1994. 315 p.
16. Tyler T. R. Why People Obey the Law. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006. vii, 299 p.
17. Venice Commission. Rule of Law Checklist. CDL-AD(2016)007. Strasbourg, 2016. Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e) (last accessed 9 September 2026).

REFERENCES

1. Danielyan G. Iravabanakan ognut'yan evolyutsian. [The Evolution of Legal Assistance]. Banber Yerevani hamalsarani. Iravagitutyun [Bulletin of Yerevan University: Jurisprudence], 2023, vol. 14, no. 2 (39), pp. 3–10. DOI: 10.46991/BYSU:C/2023.14.2.003. (In Armenian)
2. Ghazinyan G. Iravakan dastiarakutyuny ev krtutyuny qaghaqatsiakan hasarakut'yunum` vorpes azgamijyan haraberut'yun-neri nerdashnaketsman karevoraguyun payman. [Legal Upbringing and Education in Civil Society as an Essential Condition for Harmonizing Interethnic Relations]. Banber Yerevani hamalsarani. Iravagitutyun [Bulletin of Yerevan University: Jurisprudence], 2016, vol. 7, no. 1 (19), pp. 22–27. DOI: 10.46991/BYSU:C/2016.19.1.022. (In Armenian)
3. Kocharyan S. Iravakirakan teknikayi haskacut'yan himnaharcy iravabanakan teknikayi tesut'yan hamatekstum. [The

- Issue of the Concept of Law Enforcement Technique in the Context of Legal Technique Theory]. Banber Yerevani hamal-sarani. Iravagitutyun [Bulletin of Yerevan University: Jurisprudence], 2024, vol. 15, no. 1 (40), pp. 50–59. DOI: 10.46991/BYSU:C/2024.15.1.050. (In Armenian)
4. Lukasheva E. A. Sotsialisticheskoe pravosoznanie i zakonnost'. [Socialist Legal Consciousness and Legality]. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 1973. 344 p. (In Russian)
 5. Matuzov N. I. Pravovoy nihilizm i pravovoy idealizm kak dve storony .odnoy medaliti. [Legal Nihilism and Legal Idealism as Two Sides of the Same Coin]. Pravovedenie [Jurisprudence], 1994, no. 2, pp. 3–16. (In Russian)
 6. Pevtsova E. A. Sovremennye definitivnye podkhody k pravovoy kul'ture i pravovomu soznaniyu. [Modern Definitional Approaches to Legal Culture and Legal Consciousness]. Zhurnal rossiyskogo prava [Journal of Russian Law], 2004, no. 3, pp. 70–81. (In Russian)
 7. Ratinov A. R. Struktura pravosoznaniya i nekotorye metody ego issledovaniya. [The Structure of Legal Consciousness and Some Methods of Its Study]. In: Metodologiya i metody sotsial'noy psikhologii [Methodology and Methods of Social Psychology]. Moscow: Nauka, 1977, pp. 201–214. (In Russian)
 8. Sokolov N. Ya. Professional'noe soznanie yuristov. [Professional Consciousness of Lawyers]. Moscow: Nauka, 1988. 224 p. (In Russian)
 9. Tumanov V. A. Pravovoy nihilizm v istoriko-ideologicheskom rakurse. [Legal Nihilism in a Historical-Ideological Perspective]. Gosudarstvo i pravo [State and Law], 1993, no. 8, pp. 52–58. (In Russian)
 10. Farber I. E. Pravosoznanie kak forma obshchestvennogo soznaniya. [Legal Consciousness as a Form of Social Consciousness]. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 1963. 206 p. (In Russian)
 11. Ajzen I. The Theory of Planned Behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 1991, vol. 50, no. 2, pp. 179–211. DOI: 10.1016/0749-5978(91)90020-T.
 12. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman, 1997. 604 p.
 13. Friedman L. M. The Legal System: A Social Science Perspective. New York: Russell Sage Foundation, 1975. 338 p.
 14. Fuller L. L. The Morality of Law. Rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1969. 262 p.
 15. Hart H. L. A. The Concept of Law. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1994. 315 p.
 16. Tyler T. R. Why People Obey the Law. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006. vii, 299 p.
 17. Venice Commission. Rule of Law Checklist. CDL-AD(2016)007. Strasbourg, 2016. Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)007-c](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-c) (last accessed 9 September 2026).

Жоржета Бегларян

Соискатель Института философии, социологии и права
Национальной академии наук Республики Армения

РЕЗЮМЕ

*Правосознание в механизме поведенческой реализации правовой культуры:
структура, социализация и деформации*

В статье правосознание рассматривается как посредующий механизм поведенческой реализации правовой культуры. Предлагается пятикомпонентная модель: информированность, смысловое понимание, ценностное отношение, правовая самоэффективность и готовность к действию. Раскрываются институциональные источники правовой социализации и различия причин правового нигилизма, идеализма и цинизма.

Ключевые слова: правосознание, правовая культура, правовая социализация, правовая самоэффективность, процедурная справедливость, правовой нигилизм, правовое образование, профессиональное правосознание.

Zhorzheta Beglaryan

PhD Applicant Institute of Philosophy, Sociology and Law of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

SUMMARY

**Legal consciousness in the mechanism of behavioral realization of legal culture:
structure, socialization and deformations**

The article treats legal consciousness as an intermediary mechanism through which legal culture is translated into behavior. It proposes a five-component model: awareness, semantic understanding, value attitude, legal self-efficacy, and readiness to act. It also distinguishes institutional sources of legal socialization and the different causes of legal nihilism, idealism, and cynicism.

Key words: legal consciousness, legal culture, legal socialization, legal self-efficacy, procedural justice, legal nihilism, legal education, professional consciousness.

Բնագիրը ներկայացվել է 01.09.2026թ.
Ընդունվել է տպագրության 11.09.26թ.